

I

Bogusław Zieliński (Poznań)

**STEREOTYPIZACJA SŁOWIAŃSZCZYZNY POŁUDNIOWEJ
W POLSKIM DISKURSIE¹ PUBLICZNYM
III RZECZYPOSPOLITEJ² (PO 1989 ROKU)**

Wstęp

„W roku 1989 rozpoczyna się w postkomunistycznych krajach słowiańskich – pisze Halina Janaszek-Ivaničková – seria aksamitnych rewolucji, którym towarzyszy proces transformacji, tj. wedle oficjalnej wykładni – przechodzenie od gospodarki socjalistycznej do gospodarki rynkowej. Pod tym kryptonimem faktycznie kryje się totalna zmiana ustroju: komunistycznego (względnie socjalistycznego) na kapitalistyczny, totalitarnego (względnie autorytarnego) na ustrój demokracji zachodniej. [...] Traumatyczną wirówkę transformacji, która kręci się w świecie zglobalizowanym i jest jego integralną częścią, poprzedza w krajach Słowiańszczyzny południowej kilkuletnia i krwawa wojna. Droga tego człowieka, człowieka cywilizacji ponowoczesnej, postindustrialnej i światowej wiedzy przez bezdroża nacjonalizmu, hekatombę wojny” [Janaszek-Ivaničková 2005: 7]. Samuel Huntington, omawiając cykl rewolucji, jakie miały miejsce w roku 1989, określa je mianem lawiny, która – dzięki upowszechnieniu środków masowego przekazu – w zawrotnym tempie przemieszczała się w okresie tzw. Jesieni Ludów z jednego państwa do drugiego, zmieniając rządy, ustanawiając na ich czele wybijających się dysydentów, powodując rozpad ponad trzech państw słowiańskich [Janaszek-Ivaničková 2005: 9]. Jednak na terenie południowej Słowiańszczyzny ci rządzący dysydenci to przede wszystkim na-

¹ Dyskurs rozumiemy w znaczeniu nadanym mu przez Foucaulta, a który najbardziej klarownie zdefiniował Anthony Giddens jako „ramy myślenia w danym obszarze życia społecznego” [Foucault 2002: 7; Giddens 2004: 720].

² „III Rzeczpospolita” to określenie użyte w konstytucji uchwalonej 2 kwietnia 1997 r. przez Zgromadzenie Narodowe, obowiązującej od 17 października 1997 r., odnoszące się do państwa polskiego po zasadniczych przemianach politycznych, jakie zaszły po 1989 roku, stosowane do chwili obecnej (2008), lecz kwestionowane przez budowniczych IV RP.

cjonalisci. Preakcją wydarzeń wojennych stanowi w 1980 roku śmierć J. Broza-Tito oraz odebranie w 1989 roku autonomii Kosowu i Wojwodinie przez Slobodana Miloševicia, nowego komunistycznego lidera Serbii (od 1986 roku), który w 1989 roku został prezydentem Serbii, oskarżającego ponadto Albańczyków o dyskryminowanie Serbów.

Kalendarium najważniejszych wydarzeń w krajach Słowiańszczyzny południowej przedstawia się następująco: Bułgarzy 10 XI 1989 r. odsunęli od rządów wieloletniego przywódcę komunistycznego Teodora Živkova. W 1990 r. miały miejsce pierwsze wolne wybory parlamentarne w republikach Jugosławii. W Serbii i Czarnogórze wygrali komuniści, w Chorwacji, Słowenii, Macedonii oraz Bośni i Hercegowinie – partie narodowe lub nacjonalistyczne. 25 VI 1991 r. Chorwacja i Słowenia proklamowały niepodległość i wystąpiły z federacji. Doszło do walk armii jugosłowiańskiej (zdominowanej przez Serbów i serbskich ochotników) z oddziałami słoweńskimi i chorwackimi. Stało się to początkiem wojny domowej w Chorwacji i drugiej jugosłowiańskiej wojny domowej. 8 IX 1991 r. Macedonia ogłosiła niepodległość. Stolica Apostolska uznała niepodległość Chorwacji i Słowenii 13 stycznia, a dwa dni później zrobiła to Wspólnota Europejska oraz kilka krajów europejskich (Austria, Węgry, Norwegia, Polska, Szwajcaria oraz Bułgaria). 3 stycznia 1992 r. władze Serbii i Czarnogóry proklamowały powstanie trzeciej Jugosławii. 1 III 1992 r. odbyło się, zbojkotowane przez Serbów, referendum niepodległościowe w Bośni, które dało początek wojnie domowej. 5 kwietnia 1992 r. niepodległość proklamowała Bośnia i Hercegowina. 27 kwietnia powstała Federalna Republika Jugosławii obejmująca Serbię i Czarnogórę. Porozumienie w Dayton kończące wojnę w Bośni podpisano 25 listopada 1995 r., a 10 listopada – porozumienie mówiące, że Republika Bośni i Hercegowiny pozostanie jednym państwem. W końcu 1998 r. (lub na początku 1999) Slobodan Milošević rozpoczął pacyfikację Kosowa. Od 24 marca do 10 czerwca 1999 r. NATO bombardowało Jugosławię. 24 IX 2000 r. wybory prezydenckie w Jugosławii wygrał kandydat opozycji Vojislav Koštunica. 4 lutego w miejsce Federalnej Republiki Jugosławii powstała Serbia i Czarnogóra. Od 12 II 2002 r. rozpoczął się proces Slobodana Miloševicia w Hadze (zmarł 11 marca 2006 r.). 1 maja 2004 r. Słowenia wraz z Polską wstąpiły do UE (a 1 stycznia 2007 r. Słowenia do strefy euro). Bułgaria wraz z Rumunią przystąpiły do Unii z dniem 1 stycznia 2007 r., 3 czerwca 2006 roku Czarnogóra proklamowała niepodległość, w wyniku czego federacja Serbii i Czarnogóry przestała istnieć.

Wojna postjugosłowiańska była jednocześnie wielką lekcją na temat Słowiańszczyzny południowej. „Anatomia Jugosławii” nie sprzyjała jednak refleksji nad kwestiami kulturowymi, lecz w naturalny sposób uprzywilejowała kontekst i konotacje „bałkańskiej beczki prochu”. Trzeba jednak przyznać, że na

przestrzeni minionych siedemnastu lat wiedza potoczna o tym regionie uległa znacznemu poszerzeniu, ugruntowaniu i zaawansowaniu. Danko Šipka [2002], analizując wczesne teksty Dawida Warszawskiego (z lat 1990–1995), przedstawia rejestr kompromitujących błędów, nieścisłości i niewiedzy autora. Poważne uchybienia można także znaleźć w tekstach z początku lat 90. tak wytrawnego dziennikarza jak Leopold Unger (Brukselczyk).

Opublikowano w Polsce liczne opracowania problemowe dotyczące obszaru dawnej Jugosławii. Z zakresu historiografii, głównie o rozpadzie państwa jugosłowiańskiego, ukazały się publikacje Antoniego Gizy [1994], Edmunda Mizerskiego [1996], Leszka Podhorodeckiego [2000], Izabeli Rycerskiej [2003], Marka Waldenberga [2003], Wiesława Walkiewicza [2000], Sebastiana Wojciechowskiego [2000; 2002] i Michała Zachariasa [2004]. Kontekst międzynarodowy konfliktu i wojnę kosowską analizują publikacje Jadwigi Kiwerskiej [2000], Macieja Kuczyńskiego [2000], kwestie etniczne omawiał Piotr Eberhardt [2005], a społeczne – Nebojša Popov [1994]. Raporty Tadeusza Mazowieckiego stanowią cenne źródło wiedzy szczegółowej z miejsca konfliktów [Mazowiecki 1993]. Publicystyczne relacje wyszły spod pióra Konstantego Geberta [1995], Ryszarda Bilskiego [1998; 2000; 2001], Jana Piekła [Węzeł 1999] i Željka Vukovicia [2000].

Za najważniejszą inicjatywę polskiej slawistyki południowej należałoby uznać kompetentną i szeroką kulturową panoramę świata słowiańskiego (zachodniego, wschodniego i południowego) oraz sytuację człowieka, który wyszedł z komunistycznej utopii, a także obraz kultury tych społeczeństw zawarty w czterotomowej publikacji pt. *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy* [Literatury 2005]. Ponad 70 autorów, będących na ogół wybitnymi autorytetami w swych krajach, zaprezentowało na 1100 stronach diagnozę literackiego obrazu rzeczywistości społecznej w dobie transformacji (lata 1989–2005). Studium oferuje szeroki i porównawczy obraz tego, jak literatura piękna reaguje na zmieniającą się rzeczywistość, chociaż jednocześnie jest on zróżnicowany metodologicznie, metodycznie i warsztatowo. Wadą edycji jest zupełne pominięcie kontekstu europejskiego, relacji słowiańsko-, bałkańsko- i środkowoeuropejskich.

Krakowskie środowisko slawistyczne w ostatnich latach przygotowało dwie pozycje dotyczące przemian w świadomości i kulturze duchowej narodów Jugosławii po 1991 r. [Przemiany 1999; W poszukiwaniu 2005]. Poważne osiągnięcia w zakresie dialogu międzykulturowego posiada także poznańska szkoła slawistyczna [Narodowy 2002; Wokół 2002; The Macedonian 2003; Swoje 2005]. Nie można pominąć również eseistyki Dubravki Ugrešić i cieszących się wielkim zainteresowaniem analiz z zakresu antropologii kultury autorstwa

Ivana Čolovicia. Może tylko budzić zdziwienie, że podobny typ refleksji, który uprawia chorwacki badacz Ivo Žanić, nie znajduje w Polsce swego tłumacza.

Nie poruszam problemu recepcji coraz szerszej współczesnej serbskiej i chorwackiej twórczości postmodernistycznej. Esej, poezja, proza i dramaty z obszaru Słowiańszczyzny południowej, które w czasie wojny postjugosłowiańskiej nie budziły zainteresowania, znajdują obecnie rzesze zwolenników. Kilka oficyn wydawniczych w poważnym stopniu angażuje się w ten obszar geokulturowy (Wydawnictwo Pogranicze, Wydawnictwo Czarne, Świat Literacki Izabelin, łódzki „Tygiel Kultury”, sejneńska „Krasnogruda”, Księgarnia Akademicka Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i in.).

Wielki oddźwięk społeczny miały pielgrzymki Jana Pawła II do krajów tego regionu. 10 i 11 września 1994 r., 4 października 1998 r. oraz 7–8 czerwca 2003 r. papież przebywał w Chorwacji, a 12 i 13 kwietnia 1997 r. oraz 5–9 i 22 czerwca 2003 r. w Bośni i Hercegowinie.

Obraz Słowian południowych w dyskursie publicznym III Rzeczypospolitej został zdominowany przez przekazy medialne dotyczące wojny postjugosłowiańskiej. Analiza całego tytułowego kompleksu problemowego nie jest możliwa w krótkim artykule, zważywszy, że konflikt trwał kilka lat, wojna odbywała się na obszarze kilku krajów (Słowenia, Chorwacja, Bośnia i Hercegowina oraz Kosowo) oraz że należałoby uwzględnić olbrzymią literaturę, a także zróżnicowane media (prasę, radio i telewizję) oraz literaturę naukową, beletrystykę i eseje. Z tych względów ograniczę się do analizy wybranych problemów kulturowego obrazu Słowian południowych, głównie narodów dawnej Jugosławii, pomijając kwestie polityczne, militarne, prawne, ideologiczne i humanitarne konfliktów. Poza obszarem mego zainteresowania znajduje się także sławistyczny dyskurs naukowy, który ma szczególne osiągnięcia w zakresie badań kulturoznawczych, głównie dialogu międzykulturowego oraz kwestii tożsamości kulturowej i narodowej, a także współczesnych literatur tego obszaru. W centrum uwagi tego opracowania znajdzie się natomiast kolonialny obraz Bałkanów, intencjonalna „ucieczka” z Bałkanów oraz „debałkanizacja Bałkanów” i ich „reuropeizacja”.

Kolonialny obraz Bałkanów

„Proszę, spójrzcie na mapę” – powiedział prezydent Bill Clinton do pracowników administracji stanowej i lokalnej 23 marca 1999 r., kilka godzin przed rozpoczęciem ataków na Serbię.

Jak zatem sprawić, by w tym świecie było więcej pokoju, dobrobytu i wolności? Aby odpowiedzieć na to pytanie, musimy zwrócić się ku Europie. Dlaczego? Ponieważ cały wiek XX jest w dużej części historią rzezi, które miały początek w Europie. Pierw-

sza wojna światowa zaczęła się na Bałkanach – w Bośni, sąsiadującej z Kosowem. Bałkany objęła też II wojna światowa. Podczas zimnej wojny na Bałkanach – tam, gdzie leży Kosowo – znajdowała się granica komunistycznego imperium, w miejscu zderzenia cywilizacji słowiańskiej z kulturami europejskich muzułmanów i innych narodów. [...] Bałkany [to miejsce – przyp. B. Z.], gdzie zbiegają się wszystkie groźne tendencje [Gazeta 1999: 12–14].

W tym niejako manifeście politycznego bałkanizmu Clinton definiuje Bałkany nie cechami esencjonalnymi regionu, ale jego położeniem na granicy cywilizacji, kultur i religii, uzasadniając tym samym, że Bałkany są źródłem konfliktów, generują niestabilność i kolejne wojny. Idea o kryzysogennym charakterze przestrzeni bałkańskiej wzmacnia przekonanie o „prymitywnej i archaicznej nienawiści” ludzi tego regionu. Bałkany to naturalne źródło niestabilności w Europie zagrażające światowi zewnętrznemu.

Polski dyskurs publiczny przejmując nominalizację wojny postjugosłowiańskiej jako wojny „bałkańskiej”, podkreślając powszechność dyskursu kolonialnego. Dyskurs kolonialny oznacza radykalizację okcydentalnego dyskursu definiującego Zachód i sytuowanie Zachodu w opozycji do Bałkanów. W tym dyskursie bałkańska rzeczywistość jest traumatyczna i niestabilna, generując dyskusje o dominacji i przemocy. „Bałkanizacja” podkreśla trwałość etnicznych klisz poznawczych i prezentuje określony stopień fragmentaryzacji, przy którym stosunek fragmentów wobec siebie jest wrogi i konfrontacyjny. Stymulatorem dyskursu kolonialnego, posługującego się kategorią bałkanizacji, jest – paradoksalnie – globalizacja, która umożliwia i promuje bałkanizację [Goldsworthy 2003: 50].

Niestety, trzeba przyznać, że relacjonowanie konfliktu na Bałkanach przez zagraniczne media stanowiło porażkę współczesnego dziennikarstwa. Mimo dostępu do najnowocześniejszych technologii nie sprostało ono wyzwaniu. Spowodowało natomiast, że poczęliśmy postrzegać Bałkany jak jakąś odległą krainę, którą nazywamy umownie Barbarią [Piekło].

Powyższe określenie wprowadza nas w istotę bałkanizmu jako ideologii dominacji [Moćnik 2003: 99]. Bałkanizm jest – twierdzi Vintila Mihailescu – szczególną formą orientalizmu, to znaczy takim obrazem Bałkanów, który w zupełności jest odmienny od Zachodu [2003: 192; por. Said 1978: 96]. Jest to taka forma esencjalizacji drugiego, będąca „systemem zamkniętym, czyli odwołującym się do wyjaśniania, że rzeczy mają się tak, bo takie są, raz na zawsze na mocy statusu ontologicznego, którego żadna empiria nie może eliminować ani zmienić” [Mihailescu 2003: 193; por. Said 1978: 70]. Maria Todorova zwraca uwagę, że bałkanizm „wbrew orientalizmowi, będącym dyskursem o imputowanej opozycji, jest dyskursem imputowanej ambiwalencji” [1997: 17]. Todorova argumentuje, że „tranzytowy charakter Bałkanów”, jego „międzyopo-

łożenie” sprawiło, że został przekształcony w „niezupełnie drugiego”, stąd Bałkany ukonstytuowały się nie tyle jako „inny”, ile „niezupełnie swój” [1997: 18]. Zwróćmy uwagę, że istotą bałkanizmu jest także metafora muru, jednak ten metaforyczny mur jest jednocześnie lustrem, w którym patrzący, nazywający i oceniający określa siebie poprzez kontrast z „tamtym” innym, znajdującym się po drugiej stronie muru i lustro [Hankis 1994]. Bałkanizm to perspektywa Europy, która patrzy na Bałkany poprzez weneckie lustro samozadowolenia, dominacji i dyskredytacji.

Ojczyzną bałkanizmu jest Europa, gdyż jest on jednocześnie narracją autoesencjonalizacji Zachodu (prezentujący się jako opozycja do Orientu) oraz stygmatyzacją Zachodu jako tożsamości „przeciwnej”³. Europejskość polskiego dyskursu mierzona natężeniem perspektywy bałkanizmu nie uzasadnia obaw o niedostatek polskiej europejskości. Zwracam na to uwagę, gdyż w świecie globalnym, w którym supermocarstwo wiezie nie tylko prym technologiczny, lecz także narzuca własną perspektywę poznawczą, trudno mówić o specyfice lub odrębności polskiego dyskursu bałkańskiego.

Rewelacje i doniesienia prasowe z bałkańskiego teatru wojen, szczególnie szokujące relacje z „bałkańskiej rzeźni”, podtrzymują obraz europejskości Bałkanów jako podważony, problematyczny i niezupełny. Bałkańskie kolonialne klisze poznawcze w dyskursie dotyczącym wojny postjugosłowiańskiej można zaprezentować w pięciu schematach:

1. Bałkany to trudna, porzucona (w pomroce dziejów) granica. Bałkany są oddzielone granicą od Europy, ale także mury dzielą poszczególne bałkańskie kraje pomiędzy sobą. Bałkany tworzą granicę niechęci lub nienawiści z najbliższymi sąsiadami.

Iwan Krystew w tekście *Drugi mur bałkański* pisał, iż mur powstający wokół Bałkanów sprowadzono do problemu bezpieczeństwa europejskiego:

Obecnie państwa bałkańskie są poniekąd w lepszej sytuacji pod względem bezpieczeństwa niż obywatele, którzy w nich mieszkają. I być może jest to drugi mur bałkański, który trzeba będzie zburzyć. Po murze stereotypów szerzonych przez tych, którzy piszą o Bałkanach, pojawia się mur stworzony przez same państwa bałkańskie, pragnące stać się partnerami w procesie integracji regionu [Krystew 2001: 11].

³ Bałkany przestały funkcjonować jako kategoria ontologiczna, lecz pojawiły się jako przedmiot dziedziny wiedzy usytuowany w obrębie studiów postkolonialnych i nauki o społeczeństwach podporządkowanych. Początek tej refleksji dały studia nad orientalizmem Edwarda Saïda, koncepcja „wielostronnych marginalizacji” Johna Allocka oraz różnorodne koncepcje okcydentalizacji obrazu Bałkanów (bałkanizmu Marii Todorovej), „reprodukowanie orientalizmu” Bakić-Hayden czy przenikanie się imagologii obrazów Europy i Bałkanów w metaforze wyobrażonej krainy Rurytanii Vesny Goldsworthy.

Balkany przez stulecia uznawano za odległe (kulturowo) od Zachodu – to właśnie ta różnica fascynowała mieszkańców Europy Zachodniej i sprawiała, że kraina ta stawała się celem ich prawdziwych lub wymaginowanych podróży. [...] Jednak większość z nich [podróżnych – przyp. B. Z.] uważała, że Balkany nie były wyłącznie obszarem geograficznym, ale raczej polem walki pomiędzy Wschodem a Zachodem, Przeszłością i Teraźniejszością, pomiędzy barbarzyństwem a cywilizacją [z recenzji publikacji: Jeżernik 2007].

2. Balkany to „boczna furтка” Europy, gdzie lepiej nie zachodzić. Kamień (kula) u nogi Europy, a także obszar spraw trudnych i niebezpiecznych. Ten kompleks semantyczny wyrażają określenia: „węzeł bałkański”, „kocioł bałkański”, „Balkany – chory człowiek Europy”, „Balkany – miękkie podbrzusze Europy”.

Może jednym z powodów pojawienia się bałkańskiego syndromu autodestrukcji jest długotrwała izolacja tego regionu od reszty Europy? Albańczycy ciężko przeszli okres stalinizmu. W całym kraju powstały dziesiątki tysięcy potwornych bunkrów, w których fundamentach „zamurowano” tysiące ludzi. Ta ofiara jest wciąż ponawiana. Literatura może pokazać, pokazać zło, ale nie może go usunąć⁴.

„Węzeł bałkański”, „kocioł bałkański”, „Balkany – chory człowiek Europy”, „Balkany – miękkie podbrzusze Europy” – to tylko niektóre z długiej serii obecnych w dwudziestowiecznej publicystyce politycznej określeń, mających uwypuklać fakt, że chodzi tu o region naszego kontynentu, który stwarza szczególnie wiele politycznych problemów, trudnych i mało zrozumiałych, acz niezbędnych do rozwiązania na arenie międzynarodowej. I świat wielkiej polityki faktycznie niejednokrotnie próbował narzucać mieszkańcom Bałkanów swoje rozwiązania, często zresztą licząc się raczej z własnym interesem niż z dobrem południowo-wschodnich Europejczyków [Mindak 1999].

3. Balkany to obszar „bałkanizacji”, czyli obszar permanentnych konfliktów, źródło nieporządku, walk wszystkich ze wszystkimi, obszar chaosu, parcjalizacji i separatyzmów („państw kieszonkowych”).

Powtarzamy jak refren, że Balkany to przeklęte miejsce. I właściwie nie wiemy dlaczego. Myślę, że tajemnica leży w tym, że pod koniec XIX w., u schyłku długiego okresu panowania osmańskiego, doszło do głosu przekonanie, że musi dojść do konfliktu między Zachodem a Wschodem, czyli światem słowiańskim i muzułmańskim⁵. Niestety Bałkanów często powodowały interesy wielkich mocarstw – jeszcze częściej przyczyną wojen są wygórowane ambicje. Historia ukazuje nam cały korowód bałkańskich mocarstw kieszonkowych⁶.

⁴ Wywiad M. Jędrzyk z L. Starową, „Gazeta Wyborcza”, 20.01.2008.

⁵ Wywiad M. Jędrzyk z L. Starową, „Gazeta Wyborcza”, 20.01.2008.

⁶ „Kraj i Świat”, [audycja], Polskie Radio, 15.06.2004.

Kocioł bałkański – potoczne określenie sytuacji geopolitycznej na Płw. Bałkańskim od połowy XIX w. do dziś. Wynikał on z płątaniny interesów politycznych państw Półwyspu Bałkańskiego, różnic etnicznych i religijnych oraz roszczeń terytorialnych⁷.

Balkanizacja – określenie procesu rozpadania się państw, w wyniku którego powstają nowe, często wrogo wobec siebie nastawione, państwa. Nazwa pochodzi od Bałkanów, gdzie w XX wieku takie procesy miały miejsce dwukrotnie: przed i w trakcie I wojny światowej oraz w latach 90. Sytuacją taką zagrożone są zazwyczaj państwa wielonarodowe lub wielowyznaniowe, w których występują wewnętrzne konflikty⁸.

Balkanizacja – rozbitcie regionu na mniejsze, słabsze i często ścierające się z sobą jednostki. Etym. – od nazwy Półwyspu Bałkańskiego i tzw. problemu bałkańskiego, gł. części składowej „kwestii wschodniej”, tj. walki o spadek po imperium tur. na tym terenie w latach 1856–1918 [Kopaliński 1994: 58].

4. Bałkany to obszar zacofania kulturowego i cywilizacyjnego, prymitywizmu, brudu, braku uprzejmości, samowoli, intymności, zażyłości i komizmu.

Kiedy na początku lat 90. przeglądałam tutejszą prasę i komentarze dotyczące dezintegracji państwa jugosłowiańskiego, zauważyłam, że prawie wszyscy piszą o przerażającym cofaniu się w kierunku Bałkanów. Bałkany okazały się obszarem „za plecami”, czymś wstecznym, mrocznym, negatywnym, czymś, co kiedyś przewyciężyli, a teraz powraca⁹.

Terminy geograficzne są zwykle neutralne, jednak Bałkany stanowią od tej reguły nieustanny wyjątek. Kiedy używa się tej nazwy, chcąc określić coś więcej niż sam łańcuch górski Bałkanów w Bułgarii, natychmiast występuje wyraźne nacechowanie ideologiczne, niosące ze sobą negatywne konotacje brudu, pasywności, niewiarygodności, nieposzanowania praw kobiet, spisków, braku skrupułów, oportunistów, gnuśności, przesądów, ospałości, pozbawionej zasad, nadgorliwej biurokracji itp. Nawet w językach bałkańskich sam wyraz Balkan szybko stał się synonimem braku cywilizacji i zacofania [Jezernik 2007].

Nad filmem *Proch i pył* Milcha Manchevskiego unosi się specyficzna hedonistyczno-fatalistyczna atmosfera (można ją umownie nazwać „bałkańskim duchem”), będąca mieszaniną namiętności, rubasznosci i tragiczności [Jankowska 2004: 88].

5. Bałkany to obszar odwróconego porządku, orientalizmu, cielesności i zmysłowości, zemsty, mściwości, okrucieństwa. Duch Bałkanów to duch permanentnego konfliktu, gdyż zamieszkiwany jest przez prymitywne rasy, które kontynuują odwieczną walkę każdego z każdym. Narody bałkańskie są lunatykami w czasie pokoju, budzącymi się do realnego życia w czasie wojny.

⁷ www.wikipedia.pl.

⁸ www.wikipedia.pl.

⁹ Z M. Todorową, historykiem, rozmawia J. Morawiecki, „Tygodnik Powszechny”, <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/I/IH/krew.html>.

Istnieje idea Bałkanów jako miejsca ekstremalnej przemocy. Ciężko to zrozumieć. Jest w tym część prawdy, ale jest też część uprzedzeń i błędnego rozumienia. Jest taki raport „Inne Wojny Bałkańskie” sporządzony przez Komisję Carnegie i opublikowany po raz pierwszy w 1914 roku. Są tam okrucieństwa różnych krajów bałkańskich przeciw pobratymcom, szczególnie przeciw Macedończykom. Mowa tam o dzieciach zatykanych na bagnietach i obnoszonych wokół wiosek, ludziach rozpruwanych i duszonych własnymi jelitami... Podobne wypadki opisywano w raportach sprzed 10 lat, z wojny w Bośni. Niektóre akty przemocy i okrucieństwa, które zdarzały się na Dzikim Zachodzie na początku wieku, były nawet straszniejsze od tych bałkańskich. Wydaje mi się, że rodzaj ludzki ma nieograniczoną wyobraźnię w wymyślaniu sposobów, na jaki może zadawać sobie ból. W filmie pokazujemy tylko dwa obszary, gdzie ludzie doszli w tym do stopnia doskonałego – Dzikie Zachód i Bałkany¹⁰.

Aleksandar Kjosev zauważa, że bałkanizm ma zazwyczaj podwójną argumentację: realną i chtoniczną. Argumentacja realna odwołuje się do niepodważalnych faktów historycznych i współczesnych: krwawych wojen bałkańskich, politycznych intryg, nacjonalistycznej histerii, segregacji tożsamości, politycznej fragmentaryzacji na małe państwa, chaosu w sferze polityki, ekonomicznego i intelektualnego zacofania [Kjosev 2003: 214]. Wiąże się z tym manichejska zasada definicyjna – kontynuuje Goldsworthy – prowadząca do wniosku, że Półwysep Bałkański skazany jest na to, żeby być źródłem niestabilności i epicentrum najsilniejszych wstrząsów [Goldsworthy 2003: 43].

Drugi typ argumentacji wpisuje się w zachodnią strategię reprezentowania wschodnioeuropejskich peryferii Europy, będąc nośnikiem sfery chtonicznej. Reprodukuje on archaiczny gest poniżenia, wstydu i zakłopotania związany z tym, że Bałkany udaremniają jedność świata Zachodu. W tym kompleksie semantycznym Bałkany są okropnym i mrocznym miejscem, „gdzie wszystko uległo wypaczeniu”, które stanowi kontaminację królestwa wypartych ze świadomości Europy demonów: okrucieństwa, historycznych namiętności, barbarzyństwa, ignorancji, arogancji, rozpasanego erotyzmu, zabronionych cielesnych uciech i brudu [Kjosev 2003: 214–215]. Europejskość tego regionu rozumiana jest jako niejasna, jako „jeszcze-nie” lub „nigdy-dotąd-w-zupełności” europejska [Goldsworthy 2003: 46].

Południowosłowiańskie Bałkany jako zaprzeczenie Europy

Bałkany stanowią w krytyce kolonialnej zaprzeczenie Europy (europejskiej), są nie-Europą, jej strukturalnym, wzgardzonym alter ego [Koložova 2003: 297]. Zwykle z Bałkanami i pojęciem „bałkanizacji” wiąże się to, co jakoby Europa ma za sobą, to, co przezwyciężyła, dlatego obydwie pojęcia zawierają treści degradujące i poniżające: wojnę, a szczególnie wojny z sąsiadami, tradycyjną nienawiść pomiędzy narodami i państwami w regionie, brutalność i przelew krwi.

¹⁰ O filmie *Proch i pył* Milcha Manchevskiego.

Bałkany stanowią zatem wyparte z podświadomości treści Europy, którym nadaje się status przeszłości przewycięzonej [Kolozova 2003: 297]. Todorova twierdzi, że „bałkański obraz Bałkanów”, produkujący wyobrażenie „bałkanizacji” stanowi konstrukcję, która istnieje i działa wyłącznie (albo głównie) na poziomie fantazmatów [Kolozova 2003: 297; por. Todorova 1997].

Przymiotnik „bałkański”, przysłówek „po bałkańsku” i pojęcie „bałkanizacja” stały się niezwykle częste w czasie wojny postjugosłowiańskiej. Prasa, radio, telewizja upowszechniały te określenia w dyskursie publicznym – naukowym i publicystycznym – w dwóch funkcjach: wskazując źródło wydarzeń oraz objaśniając naturę (istotę) wydarzeń. Fantazmaty obrazu „Innego Drugiego”/Innego wewnątrz Drugiego to zachodnie mityzacje, stanowiące oś „racjonalizacji” wojny postjugosłowiańskiej. Kształtowały one mitogemy „bałkańskiej beczki prochu”, tworząc kompleks znaczeniowy obejmujący przelew krwi, biedę, śmierć [Kolozova 2003: 298–299].

Półwysp Bałkański jako obszar wielokulturowości

Bałkański kompleks kulturowy jest dynamiczną strukturą czynników etnicznych, terytorialnych, historycznych, politycznych i religijnych, przewyciężających presję lokalności, scalających współistniejące w regionie wspólnoty i systemy, tworzących policentryczny system kulturowy, którego ważnym elementem jest zmienność kategorii centrum i peryferii, świadomość tymczasowości bytowania i niepewny status granic. Bałkany posiadają ambiwalentny status – równocześnie interaktywny i integralny – gdyż są one granicą pomiędzy światami, historiami, kontynentami, umożliwiającą spotkanie kultur bliskich a odmiennych, a jednocześnie definiowane przez binarną bałkańską logikę (chrześcijaństwo/islam; cywilizacja/barbarzyństwo itd.), co wprowadza w model Bałkanów nieuchronną niestabilność [Miodyński 2005: 165].

Półwysp Bałkański i basen Morza Śródziemnego był zazwyczaj kręgiem pacierzowym wydarzeń historycznych, obszarem tajemnic i niejasności, a także katalizatorem i rozsadnikiem idei, którymi w ciągu stuleci odradzał kulturę europejską. Obecnie południowosłowiańska część Półwyspu Bałkańskiego wskutek wojny postjugosłowiańskiej stała się centrum głębokiego współczesnego rozdarcia kulturowego, politycznego i tożsamościowego pomiędzy tym, co globalne i tym, co lokalne, a podmioty tego kompleksu kultur obrzucają się nawzajem potwornymi karykaturami samych siebie [Miodyński 2002: 50].

Polski dyskurs publiczny dotyczący Słowiańszczyzny południowej zasadniczo podąża tropami semantycznymi kolonialnego dyskursu euro-atlantycznego, chociaż – z drugiej strony – pojawiają się w polskich mediach różnorodne stanowiska badawcze, metodologiczne i światopoglądowe, świadcząc o pluralizmie mediów. Polskie i południowosłowiańskie narracje bałkańskie nie nawią-

zują do polonofilizmu i wielkiej estymy, jaką się cieszy na Półwyspie Bałkańskim Polska już od renesansu, baroku, a przede wszystkim romantyzmu. Współczesne relacje Polska – kraje słowiańskiego Południa są relacjami asymetrycznymi. Polska w swej historii, a i obecnie – jak się wydaje – odwraca się od krajów Słowiańszczyzny południowej.

Bibliografia

- [Bilski 1998] – R. Bilski, *Nie strzelajcie do nocnego ptaka: Balkany 1991–1998*, Warszawa.
- [Bilski 2000] – R. Bilski, *Kociół bałkański*, Warszawa.
- [Bilski 2001] – R. Bilski, *Wielki post w osiemnastym batalionie: Balkany na przełomie dwóch tysiącleci*, Warszawa.
- [Eberhardt 2005] – P. Eberhardt, *Przemiany demograficzno-etniczne na obszarze Jugosławii w XX wieku*, Warszawa.
- [Foucault 2002] – M. Foucault, *Porządek dyskursu*, przeł. M. Kozłowski, Gdańsk.
- [Gazeta 1999] – „Gazeta Wyborcza”, 27–28.03, s. 12–14.
- [Gebert 1995] – K. Gebert, *Obrona poczty sarajewskiej*, Warszawa.
- [Giddens 2004] – A. Giddens, *Socjologia*, przeł. A. Szulżycka, Warszawa.
- [Giza 1994] – A. Giza, *Narodziny i rozpad Jugosławii*, Szczecin.
- [Goldsworthy 2003] – V. Goldsworthy, *Invencija i in(ter)wencija: retorika balkanizacije*, [w:] *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, red. D. I. Bjelić, O. Savić, Beograd.
- [Hankis 1994] – E. Hankis, *Lecture at Collegium*, Budapest.
- [Janaszek-Ivaničková 2005] – H. Janaszek-Ivaničková, *Wstęp*, [w:] *Literatury słowiańskie po roku 1989*, t. 1: *Transformacja*.
- [Jankowska 2004] – M. Jankowska, *Świat według Emira Kusturicy*, Poznań.
- [Jezernik 2007] – B. Jezernik, *Dzika Europa. Balkany w oczach podróżników*, Kraków.
- [Kiwerska 2000] – J. Kiwerska, *Rola Stanów Zjednoczonych w konflikcie kosowskim*, Poznań.
- [Kjosev 2003] – A. Kjosev, *Mračna intimnost mape, identiteti, članovi i identifikacije*, [w:] *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, red. D. I. Bjelić, O. Savić, Beograd.
- [Koložova 2003] – K. Koložova, *Identitet (jedinstva) u izgradnji*, [w:] *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, red. D. I. Bjelić, O. Savić, Beograd.
- [Kopaliński 1994] – W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Warszawa 1994.
- [Krystew 2001] – I. Krystew, *Drugi mur bałkański*, „Gazeta Wyborcza”, 24.01.

- [Kuczyński 2000] – M. Kuczyński, *Balkański syndrom: konflikty zbrojne w byłej Jugosławii 1991–1999 i wojna w Kosowie: udział wielonarodowych sił pokojowych NATO w utrzymaniu pokoju na Bałkanach 1993–2000*, Warszawa.
- [Literatury 2005] – *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy*, t. 1: *Transformacja*, red. nauk. H. Janaszek-Ivaničková, Warszawa; t. 2: *Feminizm*, red. nauk. E. Kraskowska, Warszawa; t. 3: *Podmiotowość*, red. nauk. B. Czapik-Lityńska, Warszawa; T. 4: *Mniejszości*, red. nauk. M. Dąbrowski, Warszawa.
- [Mazowiecki 1993] – T. Mazowiecki, *Raporty Tadeusza Mazowieckiego z byłej Jugosławii*, Warszawa.
- [Mihailescu 2003] – V. Mihailescu, *Balkanizam duha*, [w:] *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, red. D. I. Bjelić, O. Savić, Beograd.
- [Mindak 1999] – J. Mindak, *Polityczne emocje Bałkańczyków*, „Więź”, nr 12.
- [Miodyński 2002] – L. Miodyński, *Prototypy nowego imaginarij literatur południowosłowiańskich*, [w:] *Dwudziestowieczna ikonosfera w literaturach europejskich. Wizualizacja w literaturze*, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice.
- [Miodyński 2005] – L. Miodyński, *Symbole miejsca w literaturze i kulturze macedońskiej*, [w:] *Cywilizacja – przestrzeń – tekst. Słowiańska topografia kulturowa w języku i literaturze*, red. L. Miodyński, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach nr 2321, Wydawnictwo UŚ, Katowice.
- [Mizerski 1996] – E. Mizerski, *Geneza i rozpad ustroju federalnego byłych socjalistycznych państw europejskich*, Warszawa.
- [Moćnik 2003] – R. Moćnik, *Balkan kao element u ideološkim mehanizmima*, [w:] *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, red. D. I. Bjelić, O. Savić, Beograd.
- [Narodowy 2002] – *Narodowy i ponadnarodowy model kultury. Europa Środkowa i Półwysep Bałkański*, red. B. Zieliński, Poznań.
- [Piekło] – J. Piekło, <http://www.eurodialog.org.pl/text/media.php>.
- [Podhorodecki 2000] – L. Podhorodecki, *Jugosławia: dzieje narodów, państw i rozpad federacji*, Warszawa.
- [Popov 1994] – N. Popov, *Serbski dramati: od faszystowskiego populizmu do Miloševića*, Warszawa.
- [Przemiany 1999] – *Przemiany w świadomości i kulturze duchowej narodów Jugosławii po 1991 roku*, red. J. Kornhauser, Kraków.
- [Rycerska 2003] – I. Rycerska, *Rozpad Jugosławii: przyczyny i przebieg*, Warszawa.
- [Said 1978] – E. W. Said, *Orientalizm*, Vintage Books, Nowy Jork.
- [Swoje 2005] – *Swoje i cudze. Kategorie przestrzeni w literaturach i kulturach słowiańskich*, t. 1: *Słowiańszczyzna Zachodnia*, red. B. Zieliński, Poznań; t. 2: *Słowiańszczyzna Wschodnia*, red. Cz. Andruszko, B. Zieliński, Poznań; t. 3: *Słowiańszczyzna Południowa*, red. B. Zieliński, Poznań.

- [Šipka 2002] – D. Šipka, *Demokracja a interes narodowy w ujmowaniu sytuacji politycznej (na przykładzie byleż Jugosławii)*, Poznań.
- [The Macedonian 2003] – *The Macedonian Issue: the Power of Culture, the Culture of Power*, ed. by B. Zieliński, Poznań.
- [Todorova 1997] – M. Todorova, *Imaging Balkans*, Oxford University Press, Inc. New York.
- [Vuković 2000] – Ž. Vuković, *Zabijanie Sarajewa: napisane w Sarajewie i w Belgradzie od maja do końca grudnia 1992 roku*, Toruń.
- [W poszukiwaniu 2005] – *W oszukiwaniu nowego kanonu. Reinterpretacje tradycji kulturalnej w krajach postjugosłowiańskich po 1995 roku*, red. M. Dąbrowska-Partyka, Kraków.
- [Waldenberg 2003] – M. Waldenberg, *Rozbicie Jugosławii. Od separacji Słowenii do wojny kosowskiej*, Warszawa.
- [Walkiewicz 2000] – W. Walkiewicz, *Jugosławia: byt wspólny i rozpad*, Warszawa.
- [Węzeł 1999] – *Węzeł bałkański*, red. J. Piekło, S. Wilkanowicz, Kraków.
- [Wojciechowski 2000] – S. Wojciechowski, *Nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej*, Wrocław.
- [Wojciechowski 2002] – S. Wojciechowski, *Integracja i dezintegracja Jugosławii na przełomie XX i XXI wieku*, Poznań.
- [Wokół 2002] – *Wokół Macedonii: siła kultury – kultura siły*, red. B. Zieliński, Poznań.
- [Zacharias 2004] – M. Zacharias, *Komunizm, federacja, nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie, przekształcenia, upadek*, Warszawa.

Bogusław Zieliński

**THE STEREOTYPISATION OF THE SOUTHERN SLAVIC COUNTRIES
IN THE POLISH PUBLIC DISCOURSE OF THE 3RD REPUBLIC OF POLAND
(AFTER THE YEAR 1989)**

(Summary)

The picture of the southern Slavic countries in the Polish public discourse after the year 1989, following the tendencies characteristic for the Euro-Atlantic discourse, became completely dominated by the context of the post-yugoslavian wars as “Balkan” wars.

With the colonial Balkan image, showing the stigmatization of the western representation of the southeastern Europe we live the history (bloody wars, political intrigues, national hysteria and racial segregation) out of the picture, but in the same time we introduce the element of an chaotic aura.

The contemporary Euro-Atlantic discourse is exchanging the term “Balkan” with south-eastern Europe, which in the non-colonial humanistic mission equals a purposeful “debalkanisation” of the Balkan Peninsula and its “re-europeisation”, as an element of promoting the political rules of the EU.